

Tilburg als parochie van Tongerlo 1232-1832

door drs. G.J.W. Steijns

De middeleeuwen

Op 19 januari 1232 werd een deel van het patronaatsrecht over de kerk van West-Tilburg door Hertog Hendrik I van Brabant aan de toen ruim 100-jarige Abdij van Tongerlo geschonken. Een jaar later deden andere rechthebbenden, Hendrik van Pumbeke en zijn vrouw Ymana van Gageldonk, hetzelfde met hun deel, en nog weer 30 jaar later, in 1263, volgde Godfried van Kruinin-

gen, die gehuwd was met Oda van Gageldonk, dit voorbeeld.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de middeleeuwse geschiedenis van Tilburg. We kunnen wel stellen, dat we hier te maken hebben met de eindfase in een ontwikkeling waarin de rechtsopvolgers van de heren van Tilburg uit het geslacht der Giselberten hun begevingsrechten van de bediening van een reeds langer op het eigen domein van die heren bestaande

kerk, overdroegen aan een geestelijke instelling. Dit was in Noord-Brabant rond 1200 een vrij algemeen verschijnsel. Over de parallel verlopende overdracht van de tiendrechten en de daaruit voortvloeiende verplichtingen wordt elders in dit boekje geschreven.

Onder het patronaatschap en het daarmee verbonden begevingsrecht verstaan we, dat de patroon, een persoon of instelling, het recht had om een nieuwe pastoor ter benoe-

ming door de bisschop voor te dragen. In het geval, dat, zoals sinds 1232 in Tilburg, de patroon een abdij was, kon dat een lid van die gemeenschap zijn; het hoefde echter niet. De Abdij van Tongerlo heeft waarschijnlijk vanaf het begin wel eigen abdiheren doen benoemen, maar het kerkelijk recht van die tijd liet nog toe, dat deze dan niet zelf de zielzorg uitoefenden, maar zich ter plekke lieten vervangen door een vice-cureit of onderpastoor, meestal een plaatselijke wereldgeestelijke.

Rutger van Holten was in 1502 de eerste Tongerlose pastoor die ook werkelijk in Tilburg resideerde en actief was. Het zgn. personaat, pastoraat zonder residentieplicht, werd officieel tijdens het concilie van Trente (1545-1563) afgeschaft. Door deze gang van zaken is het begrijpelijk dat de banden tussen de parochie en de abdij lange tijd slechts van zakelijke aard geweest

moeten zijn. De parochie vormde eerder een bron van inkomsten (tienden en domeingoederen) dan van geestelijke zorg. Uit het oude "Liber Anniversariorum", de kalender van kerkelijke vieringen, van de parochie Tilburg blijkt ook, dat die meer van doen heeft met het eigene van het Bisdom Luik, dan met dat van de Norbertijnenorde. We moeten ons de 13e eeuwse kerk van Tilburg, waarvan we aannemen dat ze op dezelfde plek stond als haar opvolgers en nu de kerk van het Heike, voorstellen als een zeer eenvoudig gebouwtje. Pas in 1430 begint men aan de bouw van een

meer monumentale kerk met een toren. Deze was pas in 1483 gereed en werd toen op de feestdag van de patroonheilige Sint-Dionysius (9 oktober) door de wijbisschop van het bisdom Kamerijk geconsacreerd. De kerk bezat behalve een hoofdaltaar nog elf of twaalf, waarschijnlijk eenvoudige, bijaltaren, gesticht door particuliere personen of broederschappen en door hen onderhouden. Twee van die broederschappen leven nog voort in onze huidige schuttersgilden van Sint-Joris en Sint-Sebastiaan.

De tijd van reformatie en contrareformatie

Zoals gezegd gingen de witheren zich pas vanaf het begin van de 16e eeuw met de geestelijke verzorging van de Tilburgse bevolking bezighouden; de pastoors vestigden zich permanent op de in 1384 gekochte huizing "Moerenburg"; daardoor werden de betrekkingen tussen de plaats en de abdij ook nauwer, persoonlijker. Dit moge ook al blijken uit de vele Tilburgers die, hun roeping volgend, in Tongerlo intraden. Vanaf ongeveer 1500 tellen we bijvoorbeeld in de jaargetijdenlijst van de abdij zeven personen met de naam Mutsaerts. Een van hen Dionysius Mutsaerts (1578-1635) schreef een tweedelige, bij Plan-tijn uitgegeven "Kerckelijke Historie. . ." en werd proost van het Norbertinessenklooster Sint-Catharina-dal bij Breda. Een tweede lid van die familie, Nicolaas Mutsaerts, was van 1569 tot 1592 hier pastoor en daarna tot 1608 de veertigste abt van Tongerlo. Juist deze man belichaamde als "hersteller van Tongerlo" het nieuwe contrareformatische elan. Hij trok zich met name de goede opleiding van de pastores aan. Daarvan ondervond ook Tilburg de gunstige gevolgen. De Norbertijnse spiritualiteit werd zeker mede ook door een pastoor als de om zijn vroomheid bekende Petrus van Emmerick (1616-1625) bevorderd. Hij en andere geleerde pastoors beschikten op de pastorie over een uitgebreide bibliotheek, getuige de nog voorhanden inventarislijsten. Omstreeks 1650 moet in Tilburg ook een afdeling van de derde orde van Sint-Norbertus zijn ontstaan. De leden, ook wel Norbertuskwezels of -kwezelaars

genoemd, bleken in de komende anderhalve eeuw van onschatbare waarde te zijn als hulpkrachten in de zielzorg, waar de aanwezigheid van priesters door de beperkende maatregelen van de overheid gefrustreerd werd.

Inmiddels had de reformatie in Tilburg wel invloed gekregen, maar deze was van voorbijgaande aard. Met Pinksteren 1576 schijnt in de kerk gebeeldstormd te zijn. De grootste schade ondervond de parochie echter van de mede uit de geloofsworsteling voortgekomen oorlogssituatie. Brabant was een der voornaamste strijdtonelen van de 80-jarige oorlog. Voortdurend trok in het laatste kwart van de 16e eeuw krijgsvolk van beide partijen door het dorp.

Zo is pastoor Mutsaerts door vijandige soldaten mishandeld. Tengevolge van oorlogsschermtuselingen brandde de kerk op 15 april 1595 voor een groot deel af. Mede met een gift van de Abdij van Tongerlo werd zij herbouwd. In 1615 was men gereed en op 29 januari 1617 werd de kerk door bisschop Van Zoes herwid, midden in het 12-jarig bestand, de periode die voor het definitief doorwerken van de contrareformatie in de Meierij zo belangrijk is geweest.

Vanaf de val van Den Bosch 1629

Anthony Schetz, baron van Grobendonck en heer van Tilburg en Goirle, moest op 14 september 1629 als Spaans gouverneur de stad Den Bosch overgeven aan de staatse troepen onder bevel van stadhouder

Nicolaas Mutsaerts (ca. 1530-1608) (coll. Abdij van Tongerlo)

Frederik Hendrik. Het garnizoen kreeg vrije aftocht, maar ook de geestelijken moesten de stad verlaten. De capitulatie had bovendien, volgens de heren in Den Haag, niet alleen betrekking op de stad en zijn naaste omgeving, maar ook op de gehele Meierij.

Consequent handelend vaardigden zij op 29 oktober 1629 reeds een plakkaat uit waarbij aan alle priesters in de Meierij werd bevolen de kerken te ontruimen. In de jaren die volgden kwamen herhaaldelijk, maar incidenteel, predikanten naar Tilburg en was de kerk langere of kortere tijd gesloten voor de katholieke eredienst. Toen in 1632 de latere abt en geleerde Maria-vereerder Augustinus Wichmans pastoor van Tilburg werd, trof hij een toestand aan van elkaar voortdurend bestoken met onhebbelijkheden. De Staten-Generaal duldden de priesters niet, de bevolking en de Brusselse regering wensten de predikanten niet te accepteren. Met veel tact heeft hij geprobeerd de standpunten te matigen, zonder principes prijs te geven.

Augustinus Wichmans (1596-1661) (coll. Abdij van Tongerlo)

Op 7 augustus 1633 nam onder begeleiding van de Hoogschout van Den Bosch vergezeld van ruim 80 cavalieristen, de eerste eigen Tilburgse predikant, Petrus Arleboutius, bezit van de kerk. Pastoor Wichmans las voortaan de mis in de school, het volk stond buiten op het kerkhof. Een paar maal is de kerk daarna nog van eigenaar gewisseld en ook waren er voortdurend chicanes over en weer. Aan de onduidelijke situatie kwam in negatieve zin een eind door het plakkaat van "retorsie" of vergelding, dat de

Staten-Generaal op 20 juni 1634 uitvaardigden, en nog meer door het zgn. "Strickter plakkaat" van 1635 waarbij de uitoefening van de katholieke godsdienst werd verboden en de geestelijken het verblijf in de Meierij werd ontzegd.

Toen begon voor de pastoors een zwerfend bestaan. Uit aantekeningen uit de doop- en trouwboeken blijkt, dat de sacramenten rond 1640 vaak buiten Tilburg zijn toegediend. Ook Wichmans' opvolger Augustinus van Dijk moest zich voortdurend schuilhouden, soms op het kasteel van de katholieke heren Schetz van Grobbendonck.

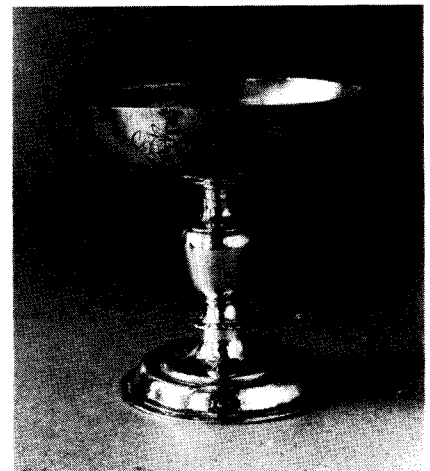
Met de vrede van Munster in 1648 ging Tilburg van de als veroverd gebied rechtstreeks vanuit Den Haag bestuurde generaliteitslanden deel uitmaken. De pogingen tot protestantisering van deze streken werden nu alleen maar doelgerichter. De Meierij werd ook "politiek gereformeerd", dat wil zeggen de ambten mochten slechts door aanhangers van de reformatie worden vervuld. De katholieke eredienst bleef verboden. Kerkelijk bezit, waartoe ook de Tilburgse pastorie "Moerenburg" werd gerekend, werd geconfisqueerd. Pastoor Van Dijk heeft toen met veel geldelijke steun van zijn parochianen op Spaans gebied te Steenvoort onder Poppel, naast een aan Tongerlo toebehorende hoeve, een zgn. grenskerk gebouwd. Deze werd op Allerheiligen van 1650 plechtig in gebruik genomen. De kerk was goed gebouwd en gemeubileerd en zelfs van gebrandschilderde ramen voorzien. Welgestelde Tilburgers schonken fraai, nog bestaand liturgisch vaatwerk, zoals de nu Goirke-se monstrans, waarop naast die van de kerkpatroon Sint-Dionysius ook de afbeeldingen van O.L. Vrouw, Sint-Norbertus en Sint-Augustinus prijken, alle drie heiligen uit de Norbertijnse traditie.

De pastoor bleef nog lang in Tilburg ondergedoken; pas in 1656 werd voor hem een verblijf bij de grenskerk gebouwd. De gelovigen togen 's zondags in optocht naar Steenvoort, tot grote ergernis van de gereformeerde overheid. Die ergernis werd echter niet minder toen aan het eind van de zestiger jaren die

trek ophield om plaats te maken voor samenkomsten in zgn. kerk-schuren in het dorp.

De periode van de schuurkerken na 1700

De periode van de oorlog met Frankrijk (1672-1678) gaf de katholieken de gelegenheid met wat meer durf hun bijeenkomsten te houden in hun "opgepronckte schuuren". Die situatie is nooit meer geheel teruggedraaid. Zowel om principiële redenen als uit een oogpunt van opportuniteit werd de houding van de generaliteit verdraagzamer. Weliswaar werd geen enkel plakkaat herroepen, maar vaak werd tegen betaling van een recognitie of afkoopsom meer toegelaten. De katholieken gingen nu "schuurkerken" bouwen. De Norbertijnse pastoor heeft zich omstreeks 1670 gevestigd op de zogenaamde neerhuizing van het kasteel aan de Hasselt. Daar werden dan ook de godsdienstoefeningen voortaan gehouden. Voor de gelovigen uit het zuidelijk deel van het dorp werd in

Zilveren offerandeschaal uit 1665 (coll. Kerk 't Heike Tilburg)

1691 een schuurkerk gebouwd op "het Heike" aan de huidige Primus van Gilsstraat. Zij werd in 1731 vervangen door een ruimer gebouw.

In het noorden veranderde in 1710 de toestand, toen de heerlijkheid werd verkocht aan de protestantse prins Willem van Hessen-Kassel. Reeds pastoor Waltherus Colen, ook al Tilburger van geboorte, heeft er moeite voor gedaan (1707-1715) om tot een zelfstandig parochiecentrum te komen.

In 1715 slaagde zijn opvolger Frede-

Achterzijde kerk 't Heike eind 18e eeuw
(part. coll. Loon op Zand)

rik Becanus daarin definitief met de bouw van een schuurkerk op een door Colen aangekocht stuk grond op de hoek van de huidige Goirkestraat en de Kard. Vaughanstraat. In 1718 verrees ten zuiden daarvan ook een nieuwe pastorie, die tot 1927 dienst zou blijven doen en waarvan het nog bestaande poortje eens deel uitmaakte. In de jaren 1724-25 werd de kerk na stormschade, met toestemming van Hunne Hoogmogenden in Den Haag, vernieuwd en vergroot.

In de twee kerkgebouwen, op het Goirke en het Heike, moet zich onder de leiding van de Witheren als pastoors en kapelaans in de 18e eeuw een bloeiend parochieleven hebben ontwikkeld. Hernieuwde resoluties van 1730 en '31 van de Staten-Generaal boden de wereldlijke overheid de mogelijkheid om met name de Norbertijnen van de grote Brabantse abdijen, bij uitzondering en tegen vergoeding in de vorm van een recognitie, toe te laten de parochies te bedienen. Zo weten we dat in Tilburg voortdurend vier witheren als pastoors en kapelaans werkzaam waren. Op hoogtijdagen moest (blijkens het "memorieboek") zelfs nog een beroep gedaan worden op assisten-

tie door ordebroeders of andere geestelijken.

De pastoors genoten aanzien, ook bij niet-katholieken. Een goed voorbeeld daarvan was Ignatius Sprong, al in 1731 kapelaan en vervolgens van 1743 tot 1777 pastoor. In 1775 werd geestdriftig zijn gouden priesterfeest gevierd.

De parochie gesplitst 1797 De overgang van wit naar zwart 1832

Volgens een door kapelaan Bonifacius Beerenbroek in 1785 gehouden telling waren er toen in Tilburg 8427 katholieken (communicanten en kinderen). Het was alleen al om die reden verstandig om over een splitsing van de parochie met zijn twee kerkgebouwen te denken. Bovendien voelde men zich op het Heike wat achtergesteld bij het Goirke, te meer daar ginds de pastoor resideerde. Op 21 januari 1797 richtten 173 ingezetenen van zuidelijk Tilburg een verzoek tot de abt van Tongerlo, Godefridus Hermans, om de aanstelling van een afzonderlijke pastoor en twee kapelaans op het Heike. Dat kon echter zomaar niet. De eigenlijke aanstelling en hier in feite de oprichting van een nieuwe parochie kwam de bisschop, in dit geval de Apostolische Vicaris van 's-Hertogenbosch, toe. Na talloze onderhandelingen, vooral met een nogal onwillige abt, volgde op 5 juli 1797 de officiële splitsing en oprichting van een zelfstandige parochie, 't Heike, waar weer drie witheren als pastoor en kapelaans benoemd werden.

Een tweede pastorie werd door de parochie gekocht aan de Nieuwe Dijk, nu Bisschop Zwijsenstraat nr. 22, schuin tegenover de huidige door de latere pastoor Zwijsen gebouwde pastorie. De pastorie op het Goirke werd in december 1797 door het kerkbestuur van de abdij van Tongerlo gekocht.

Dit laatste was bijna symbolisch voor de veranderde relatie met de abdij. Door nieuwe kerkrechtelijke verhoudingen en door het feit dat de abdij in de turbulenties van de Franse overheersing in de zuidelijke Nederlanden als kloostergemeenschap in de abdijgebouwen had opgehouden te bestaan, naderde

het einde van de nauwe relatie tussen Tongerlo en Tilburg. In materiële zin werd de relatie beëindigd door de afschaffing van de tiendrechten en de confiscatie en verkoop van de goederen in de Franse tijd. In personeel opzicht door het langzaam door uitsterven verminderen van de abdijbevolking, waardoor minder zielzorgers beschikbaar kwamen voor benoeming. De laatste witheren-pastoors waren Evermodus Duchamps (1807-1832) op het Heike en de kerkhistoricus Mathias Stals (1812-1832) op het Goirke. Al vanaf 1817 waren de witheren kapelaans vervangen door wereldgeestelijken. Toch heeft Tilburg weer voor de abdij van Tongerlo een nieuwe "hersteller" geleverd. De jonge parochiaan van Evermodus Duchamps, Petrus Hubertus Backx, zou in 1840 onder de kloosternaam Evermodus, als superior de abdij op dezelfde plaats herstichten.

Silhouetportret van Evermodus Duchamps
(1748-1832) (coll. Gem. Archiefdienst
Tilburg)

Dit artikel is voor een zeer groot deel te beschouwen als een samenvatting van de bijdrage van C.J. Weijters in het jaarboek "De Lindeboom" II, 1978, pag. 11 v.v. getiteld "De parochie Tilburg en de Abdij van Tongerlo".